

XIX. YÜZYIL MÜELLİFLERİNDEN EBU'T-TEVFİK eş-ŞEYH İBRAHİM'İN TERCÜME-İ TEFSİR-İ HÂZİN İSİMLİ ESERİ *

THE WORK OF 19TH CENTURY AUTHOR EBU'T-TEVFİK eş-SHEIKH
IBRAHİM NAMED “TERCUME-I TAFSİR-I HÂZİN”

Zeynep ESKİ **

ÖZ

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin XIX. yüzyılın başlarında kaleme alınmış bir eserdir. Eserin müellifi Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî isimli bir Nakşibendi şeyhidir. *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*, Hâzin el-Bağdâdî'nin *Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil* isimli Kur'ân-ı Kerîm tefsirinin Türkçeye aktarılmasıyla oluşturulmuştur. *Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil*'in XV. yüzyılda Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî tarafından *Tefsîri'l-Lübâb* adıyla Türkçeye tercüme edildiği bilinmektedir. Yani Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsiri farklı yüzyıllarda farklı müellifler tarafından Türkçeye aktarılmıştır. Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî tarafından XIX. yüzyılda Türkçeye çevrilen *Lübâbü't-Te'vil*, *Tefsîri'l-Lübâb*'ın bir nüshası zannedilerek sehven Süleymaniye Kütüphanesi yazma eser kataloğuna Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî adına kaydedilmiştir. *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* incelendiğinde eserin İznîkî'ye değil Şeyh İbrahim'e

---

* Bu makale 5.12.2021 tarihinde dergimize gönderilmiş; 10.2021 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 15.12.2021 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiş ve 31.12.2021 tarihinde yayınlanmıştır. Bu Makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı'nda 24. 11. 2021 tarihinde hazırlanmış; Zeynep Eski, “Hâzin Tefsîri'nin Ebu't-Tevfik Eş-Şeyh İbrahim Tercümesi (Metin-İnceleme) (1. Cüz) (Fatıha Suresi-Bakara Suresi 1/141), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan.: Dr. Öğr. Üyesi Reyhan Çorak) İstanbul 2021 isimli yüksek lisans tezinden geliştirilerek hazırlanmıştır. Makaleye atfı şekli; Zeynep Eski, XIX. Yüzyıl Müelliflerinden Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrahim'in Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin İsimli Eseri, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Sayı: 1-2 (2021), Karabük 2021, s. 1-20.

ISSN 2791-9900/e-ISSN 2822-2253, DOI: 10.7596/abbad.31122021.001

** Zeynep ESKİ, Yüksek Lisans, Diyanet İşleri Başkanlığı, zeyneb.eski@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-7207-5787

ait olduğu açıkça görülmektedir. Bu yanlışlık ilk olarak *Tefsîri'l-Lübâb* üzerinde doktora çalışması bulunan İsmail Taş tarafından tespit edilerek dile getirilmiştir. Bu makalede *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in* kısa bir değerlendirilmesi yapıldıktan sonra eserin asıl müellifine dair yaptığımız tespitlere yer verilerek konu izah edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin, Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî, Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil, Hâzin el-Bağdâdî, Musa b. Hacı Hüseyin el-İznikî.

ABSTRACT

Tercüme-i Tafsîr-i Hâzin XIX. It is a work written at the beginning of the century. The author of the work is a Naqshbandi sheikh named Ebu't-Tevfik es-Sayyid Sheikh İbrahim Sırrî. Tercüme-i Tafsîr-i Hâzin was created by transferring Hâzin al-Bağdâdî's interpretation of the Qur'an, named Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil, into Turkish. It is known that Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil was translated into Turkish by Musa b. Hacı Hüseyin el-İznikî in XV century by under the name of Tafsîri'l-Lübâb. In other words, Hâzin al-Bağdâdî's commentary was translated into Turkish by different authors in different centuries. Translated into Turkish by Ebu't-Tevfik es-Seyyid Sheikh İbrahim Sırrî in the 19th century, Lübâbü't-Te'vil was mistakenly mistaken for a copy of Tafsîri'l-Lübâb and recorded in the name of Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî in the catalog of manuscripts of the Süleymaniye Library. When Tercüme-i Tafsîr-i Hâzin is examined, it is clearly seen that the work does not belong to İznikî but to Sheikh İbrahim. In this article, after a short evaluation of Tercüme-i Tafsîr-i Hâzin, the subject will be tried to be explained by giving place to the determinations we made about the original author of the work. This mistake was first identified and expressed by İsmail Taş, who has a doctoral study on Tafsîri'l-Lübâb.

Keywords: Tercüme-i Tafsîr-i Hâzin, Ebu't-Tevfik es-Sayyid Sheikh İbrahim Sırrî, Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil, Hâzin al-Bağdâdî, Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî.

Giriş

Bu makalenin konusunu teşkil eden eser XIX. yüzyıla ait bir Kur'an-ı Kerim tercümesidir. Eserin 1a sayfasında bulunan "*Tercüme min tefsîr-i Hâzin*" ibaresi bu yazma eserin Hâzin-i Bağdâdî'nin *Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil* isimli tefsirinin tercümesi olduğunu göstermektedir. Eserin incelenmesi

neticesinde bu eserin müellifinin Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî¹ isimli bir zat olduğu anlaşılmıştır. Hâzin-i Bağdâdî'nin tefsirinin Arapça aslından yapılan karşılaştırılmalarda eserin birebir tercüme olduğu sonucuna varılmıştır².

Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil bilindiği üzere XV. yüzyılda Musa b. Hacı Hüseyin el-İznikî tarafından *Tefsîri'l-Lübâb* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. *Tefsîri'l-Lübâb* ve *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* farklı yüzyıllarda farklı müellifler tarafından ve farklı bir biçimde *Lübâbü't-Te'vil'den* Türkçeye çevrilmiş eserlerdir.³ *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in*, Hâzin-i Bağdâdî'nin tefsiri olması sebebiyle Musa b. Hacı Hüseyin el-İznikî'nin eseri zannedilmiştir. Bu çalışmada iki eserin birbirinden farklı eserler olduğu konusu açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

¹ Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî'nin 1801 tarihinde vefat ettiği ve Tercüme-i Tefsir-i Hâzin eserini telif ettiği kaynak gösterilmeksizin Hidayet Aydar, *17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış*, “Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası, Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl Sempozyum Tebliğleri, İstanbul 2017, s. 59-206.” adlı çalışmada 247. dipnotunda (s. 175) yer verilmiştir. Ancak, Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî'nin Tercüme-i Tefsir-i Hâzin eserinden ve eserin tarihlendirmesinden anladığımızı göre 1804 ila 1806 yıllarında hala hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

² Daha geniş bilgi için bkz.: Zeynep Eski, “Hâzin Tefsîri'nin Ebu't-Tevfik Eş-Şeyh İbrahim Tercümesi (Metin-İnceleme) (1. Cüz) (Fatıha Suresi-Bakara Suresi 1/141), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan.: Dr. Öğr. Üyesi Reyhan Çorak) İstanbul 2021.

İsmail Taş, “Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden “Tefsîrî'l-Lübâb Tercümesi” Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük), İstanbul Üniversitesi SBE., Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 2016.

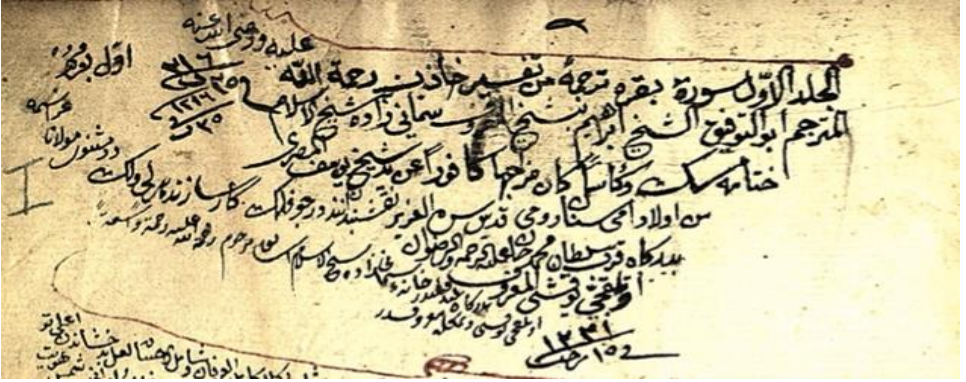
İsmail Taş, Tercüme-i Tefsîri'l-Lübâb Eserinin (Hâzin Tercümesi) Musa Bin Hacı Hüseyin El-İznikî Ve Başka Müellifler Tarafından Telif Edilmesi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı: 53 (2015-2), İstanbul 2016, s. 91-110.

³ *Tefsîrî'l-Lübâb Tercümesi*, Ebu'l-Fazl Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî'nin, Hâzin el-Bagdâdî tarafından Begavî tefsirini te'vil yoluyla Arapça olarak kaleme aldığı *Lübâbü't-te'vil fi Ma'âni't-tenzil* eserinin Türkçeye tercümesidir. İsmail Taş, doktora tezinde bu konuyu ayrıntılı olarak tahkik etmiştir. Ancak, İsmail Taş, Tercüme-i Tefsîri'l-Lübâb Eserinin (Hâzin Tercümesi) Musa Bin Hacı Hüseyin El-İznikî Ve Başka Müellifler Tarafından Telif Edilmesi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı: 53 (2015-2), İstanbul 2016, s.91-110. çalışmasında sehven “Begavî” ismini “Beydâvî” şeklinde yazmıştır, sehven yapılan bu hatayı bir diğer çalışmasında düzeltmiştir; İsmail Taş, Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden “Tefsîrî'l-Lübâb Tercümesi” ve Dil Özellikleri, Karabük Türkoloji Dergisi, Cilt/Sayı: I (2019-1), Karabük 2019, s., 103-150.

TERCÜME-İ TEFSİR-İ HÂZİN'İN İNCELENMESİ

Eserin Yazılış Tarihi

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in 1a varağında bulunan bilgilere göre eser, 29 Ocak 1802 (25 Ramazan / Cuma 1216) tarihinde yazılmaya başlanılmış ve 28 Eylül 1806 (15 Recep 1221) tarihinde de tamamlanmıştır⁴.

"el-Cildü'l-evvel sûre-i Bakara, tercüme min-tefsîri'l-Hâzin rahmetullâhi 'aleyh ve rażıyallâhu 'anh. el-Mütercim Ebü't-Tevfik eş-Şeyh bi-şeyhi'l-ma'rûf Samânîzâde Şeyhü'l-İslâm hitâmuhû misk ve ı Rümî-evlâdi Ümmî Sinân-Mısrî min-yedi Şeyh Yûsuf el-'An ⁵ Kâsîrânîzâde Şeyhü'l-İslâm ⁶ kuddise sırruhu'l-'azîz. ⁷ Der-Meşnevî-yi Mevlânâ 'azze ismuhû. Be-dergâh-ı kurb-ı Sultân Muhammed Hân 'aleyhi'r-rahme ve 'rıdvân Otlakçı Yokuşu (el-ma'rûf be-dergâh-ı bülend kalender-hâne-i Samânîzâde Şeyhü'l-İslâm-ı sâbık-ı merhûm rahmetullâhi 'aleyh rahmeten vâsi'aten, Otlakçı Yokuşu demekle ma'rûfdur). Ft-15 Receb sene 1221." [1a]⁷

⁴ İsmail Taş, Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden "Tefsîrü'l-Lübâb Tercümesi" ve Dil Özellikleri, *Karabük Türkojî Dergisi*, Cilt/Sayı: I (2019-1), Karabük 2019, s., 105, 106.

İsmail Taş, Tercüme-i Tefsîri'l-Lübâb Eserinin (Hâzin Tercümesi) Musa Bin Hacı Hüseyin El-İznîkî Ve Başka Müellifler Tarafından Telif Edilmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt/Sayı: 53 (2015-2), İstanbul 2016, s., 103.

⁵ "İçindeki güzel koku katılmış bir kadeh..." *İnsân* 76/5.

⁶ Mesnevî, IV, 3075: "Onlar gök boşluğuna suretler düzerler. Benim için senin için işler yaparlar."

⁷ Ayrıca bkz.: İsmail Taş, a. g. e., s. 101-102.

Yine yazmanın 1a sayfasının sonunda müellifin imzasını taşıyan kısımda eserin tamamlandığı tarih olan 1216'nın tekrar yazıldığı görülmektedir.

"Ehlü'l-verâ ahkaru'l-'ibâd Ebu't-Tevfik eş-Şeyh es-Seyyid İbrâhîm Sırrî şeyh-i zâviye-i Şeyhü'l-İslâm Samânî 'Ömer Hülûsî der-kurbü'l- vefâ' ve'l-fer' Sultân Muḥammed ḥân el-gazî el-ma'r üf bi-Otkakçı Yokuşu. Ğafera 'anhüm ve ğafera lehüm ve fi'l-yevmi's-şühedâ ğayrihim ve inâvehüm. Temmet. Sene 1216." [1a]

Ayrıca müellifin eserine dair bilgilere yer verdiği 2a sayfasında bu eseri dört sene içerisinde tamamlandığı bilgisine rastlanılmaktadır.

"...Ve ol günde ide hisâbın dahı yesîr, cennât-ı 'adnın aña mesken eyleye bi-ḥakkı beşîrin-nezîr, bizlere ziyâdesi ile i'ânet eyleyüp mu'tin olduĝda ol demde tefsîri taḥrîr ü te'lîfe sâ'id-i zeyli teşmîr itdük bi-ḥamdî'llâhi'l-melki'l-ḳadîr. Dördüncü senede tekmîli müyesser oldu münîr." [2a]

Eserin Yazılış Sebebi

Şeyh İbrahim eserin 2a sayfasının ortasından başlayarak 2b sayfasının başlangıcına kadar eseri neden yazdığını kaydetmektedir. Bu kısım incelendiğinde Şeyh İbrahim'in Hâzin-i Bağdâdî'nin ilmine ve tefsirinin mükemmelliğine duyduğu büyük hayranlık neticesinde bu eseri tercüme etmeye karar verdiği anlaşılmaktadır. Eserin 2a-6a varakları arasında cümlelerde düzeltmeler yapıldığı ayrıca sayfa kenarlarında bu düzeltmelere ek olarak eklemelerin bulunduğu görülmektedir. Bu düzeltme ve eklemeler göz önünde bulundurulduğunda Şeyh İbrahim'in bu tefsiri halka ders olarak anlatması ve bu derslerde anlatılanların bir öğrencisi tarafından kaleme alınması sonucunda eserin meydana getirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Nitekim o dönemlerin tefsir anlayışına bakıldığında tefsir kitaplarında farklı görüş ve tartışmalara yer verilmesi nedeniyle bu eserlerin haktan ziyade öğrencilerin ve ilim ehlinin ilgi

alanına girdiği ancak halkın bu eserlerden tekke veya camilerde yapılan Türkçe vaazlar münasebetiyle faydalandığı bilinmektedir.⁸

Şeyh İbrahim, tefsiri tercüme etme işine başlarken Allah'tan onu doğru yoldan ayırmamasını, rahmeti ile muamele edip Hz. Peygamberin şefaatinde mahrum etmemesini istemektedir. Mütercim bu tefsiri tercüme ederken yaptığı hatalar veya noksanlıklardan ötürü affını dilemektedir. İnsanların faydasına sunmak üzere oluşturduğu tefsirinin meşhur olup çokça okunmasını isteyen mütercim, kitabının ilmin değerini bilmeyen cahil insanlar eline düşüp heba olmaması için dua ettikten sonra bu vesile ile bu eserin, bütün günahlarına kefaret olması ricasında bulunmaktadır. Ayrıca kitabını halkın menfaatine olmak üzere okuyan ve okutan kimselere de hayır duada bulunmaktadır. Daha sonra müellif gelenek olduğu üzere emeğinin karşılığı olarak dünyada güzel bir şekilde anılmak ahirette de kazanmış olduğu sevapların karşılığı ile mesut olmak niyazını dile getirmektedir. Şeyh İbrâhim'in eserini okuyan ulemadan bir de isteği vardır. Onlardan gerek tefsirin lafızlarında gerek manasında yapmış olduğu hatalarını düzeltmelerini rica etmektedir. Çünkü insan gözü, görmede aklı ise anlamada ve kalemi de yazmada hataya müsaittir. Zira insanın tabiatı unutmaktan ibaret olduğu için kusur ona mahsustur ki Şeyh İbrâhim'in deyiimi ile evvel unutan evvel halk olandır. Müfessir son olarak "Başarı Allah'tandır o ne güzel mevla ve ne güzel yoldaştır." diyerek tefsirin tercümesini yapmaya hazırlanmaktadır.

Eserin Tercüme Usûlü

Şeyh İbrahim, *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in 2b sayfasında Hâzin-i Bağdâdî'nin tefsir metoduna yer verdikten hemen sonra tefsiri tercümeyle başlamaktadır. Ancak tefsirin tercüme kısmına başlanmadan evvel *Lübâbü't-Te'vil'in* mukaddime kısmının da tercümeyle dahil edildiği görülmektedir. Hâzin-i Bağdâdî'nin tefsirinin mukaddime kısmı tercüme edilirken tercüme yer yer kesilerek aralarda Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in telif sebebi, tercümenin ne kadar sürede tamamlandığı, eserin yazılmasında maddi ve manevi katkısı bulunanlar, müellifin bu eserden önce yapmış olduğu çalışmalar gibi konulara değinerek bu tercüme hakkında bilgi verildiği saptanmaktadır. Ayrıca Şeyh İbrahim'in eserinde, Hâzin-i Bağdâdî'nin *Lübâbü't-Te'vil'in* mukaddimesinde hadis senedlerini hafzetmesine dair verdiği bilgilere ve faydalandığını belirttiği diğer tefsir kitaplarına değinmediği tespit edilmiştir. *Lübâbü't-Te'vil'in* mukaddime kısmında müelliflerin eserlerinde bulunması gereken beş hususa yer

⁸ Muhammed Abay, Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri, Başlangıçtan Günümüze Türkler'in Kur'an Tefsirine Hizmetleri- Tebliğler ve Müzakereler, Tartışmalı İlimi Toplantı 21-22 Ekim 2011, İstanbul 2012, s. 174.

verilmektedir. Şeyh İbrahim'in ise bu kısmı tercüme ettiği ancak kendi eserinde farklı bir bölümün altında bulundurduğu gözlenmektedir.

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'de ayetler tefsir edilirken ortaya çıkan fihki mevzulara dair mezhep görüşleri serdedilirken Şeyh İbrahim kendi görüşünü beyan etmemiş, varsa Hâzin-i Bağdâdî'nin görüşünü bildirip konuyu sonlandırmıştır. Kimi zamanda Hâzin'in bir konuda çokça hadisi delil getirme sebebinin onun, Şafii Mezhebinin görüşlerini delillendirmek olduğunu belirterek Hâzin tefsirinde bulunan hadis rivayetlerinin hepsini aktarmadığı görülmektedir. Şeyh İbrahim'in tercümesini yaparken küçük farklılıklar haricinde genel olarak Hâzin-i Bağdâdî'nin tefsir usulünden ayrılmadığı tespit edilmiştir. *Lübâbü't-Te'vil*'de ayetlerin tefsiri yapılırken anlatılan kıssalar, işlenen konular, Arap şiirinden yapılan iktibaslar vb. Şeyh İbrahim tefsirinde de aynen işlenmektedir. Ayetler Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirinden farklı bir bakış açısı veya yaklaşımla yorumlanmamış, tefsirin muhtevasını değiştirecek yeni bir tefsir yöntemi kullanılmamıştır. Eserde geçen ifadelerden anladığımızı göre bu eser Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirinin ders olarak okutulması ve bu okutulan derslerin Mısırlı Yusuf tarafından kaleme alınması neticesinde oluşturulmuştur. Bu durum eserin tercüme usulünde kaynak metne bağlı kalınmasının nedenini açıklamaktadır. Ayrıca XIX. yüzyıla kadar Osmanlı'da tefsir geleneğinin oturmuş olması bu eserin birebir tercüme edilmesini açıklayacak başka bir husustur.⁹

Eserin Dili ve Üslûbu

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in taşıdığı bazı hususiyetler, bu eserin ders olarak vaaz edilmesi ve eserin 1a sayfasında ismi zikredilen Mısırlı Yusuf isminde bir zat tarafından da yazıya geçirilmesiyle oluşturduğu kanaatini uyandırmaktadır. Eserin 2b-6a sayfaları arasında cümleler üzerinde yoğun düzeltmeler ile sayfa kenarlarında bir çok eklemelerin bulunduğu göze çarpmaktadır. Eserin genelinde sade bir üslup hakimken sonradan yapıldığı anlaşılan bu müdahalelerin ağır ve süslü bir dile sahip olması müellifin anlattıklarının, bir müstensih tarafından yazıya geçirdiğini ve müellifin bu yazılanları kontrol ettiğini destekler niteliktedir.

Bahsi geçen düzeltme ve eklemelerden bazıları devrik cümleleri düzeltmek için yapılırken bazıları da cümlelerin, tekrardan daha ağır ve süslü bir dille söylenmesi ile yapılmışlardır:

“Kur'ân'ı hıfz itmede kâmil ü mâhir olup güzel okuyan ol ketebe melekleriyle berâberdür, cennette menzili var.” cümlesinin üzeri çizilerek aşağıdaki şekilde yazılmıştır:

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Zeynep Eski, Hâzin Tefsîri'nin Ebu't-Tevfik Eş-Şeyh İbrahim Tercümesi (Metin-İnceleme) (I.Cüz) (Fatiha Suresi-Bakara Suresi 1-141), İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021.

“Hâzreti Hâce-i ’âlem tâb şallallâhu ‘aleyhi vesellem Kur’ân’ı güzel okuyan kimseniñ menzili cennetde ketebe melekleriyle berâberdir.”

“ol yanında ki kağıdları cüz’leri gönder yazup muşhaf idüp andan saña gönderirim deyü Hâzreti Hafşa kâmusını gönderdi.” Bu cümlelerin üzeri çizilmiş ve aşağıdaki cümle yazılmıştır:

“Nezd-i ‘aliyyelerindeki olan evâhîr-i emrini irsâl buyurular. Ba‘de’t-tahrîr yine taraf-ı...şerereflerine irsâlini va‘d buyurdılar. Hafşa cümlesini irsâl buyurdılar.”

2b sayfasında “Evvelki faşl: Kur’ân’ın ve okumanın ve öğrenmenin fazlların beyân eyler” cümlesinin yerine yazılmak üzere sayfa kenarına “Faşl-ı evvel kırâ’at-i Kur’ân ve ta’lîmi fezâ’ili beyanındadır” cümlesinin yazıldığı görülür.

Metinde geçen sahabe isimlerinin önüne saygı ifadesi olarak Hazret kelimesinin eklendiği veya sahabenin kim olduğuna göre; hâlîfe-i evvel şeyh-i a‘zam, Şiddîk-i ekber, Fârûk-ı A‘zam gibi yüceltme sıfatlarının eklendiği görülmektedir. Yine hadisleri rivayet edenler için "*dedi ki*" kelimesinin üzeri çizilerek yerine "*buyurdu ki*" kelimesi yazılmıştır. Bunlar gibi saygı içeren ifadelerin kullanımlarına oldukça çok rastlanmaktadır. Ayrıca sözünü ettiğimiz düzeltmelerde bazı Türkçe kelimelerin üzerlerinin çizilerek Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin yazıldığı görülmektedir. Aşağıda verdiğimiz tablo bu hususa dair bazı örnekleri ihtiva etmektedir.

Acı	Telḥ	Yazmak	Tahrîr etmek
Tatlı	Şîrîn	Olmak	Vuḳû’ bulmak
Korku	Havf	Verilmek	İ’tâ olunmak
İşitmek	istimâ’ etmek	Kuru söz	Mâlâya’ni söz
Unutmak	Nisyân	Koymak	İdḥal olunmak
Gönlünce	Dil-ḥâh	Evvel olanlar	Muḳaddem
Karışıklık	Teşvîşe	Anne-baba	Peder ü mader
Arasında	Beyninde	Öğrenmek	Ta’lîm etmek

Ermek	Vâsıl olmak	Unutmak	Ferâmûş etmek
Tutmak	Ahş etmek	Yerine getirilmek	Tenfîz

Hazret-i Peygamberden bahsederken Hazret-i Resûl yerine Arapça ve Farsça tamlamalarla oluşturulmuş aşağıdaki övgü cümlelerinin kullanıldığı görülmektedir:

- * Hazret-i risâlet-penâh şallallâhu 'aleyhi vesellem
- * Hazret-i seyyidü's-şekaleyn
- * Fahru'l-murselîn
- * Hazret-i server-i serîre-dân-i 'âlem şallallâhü 'aleyhi vesellem
- * Hazret-i tercümân-ı lisânü'l-kıdem şallallâhü âleyhi vesellem
- * Hürşîd-i şüreyyâ-i 'ilm şallallâhu 'aleyhi vesellem hazretleri
- * Ol âfîtab-ı cihân-tâb-ı nübüvvet şallallâhu 'aleyhi vesellem hazretleri
- * Aşdağu'l-kâ'ilin şallallâhu 'aleyhi vesellem hazretleri buyurdılar ki
- * Sultân-ı serâperde-i dîn şallallâhu 'aleyhi vesellem
- * Ol hürşîd-i cihângîr ü risâletger şallallâhu 'aleyhi vesellem hazretleri
- * Seyyid-i veşîku'l-'ahd mehpâre-i medhu'l-mehd şallallâhu 'aleyhi vesellem
- * Hazret-i fermân fermây-ı şekaleyn şallallâhu 'aleyhi vesellem
- * Ol gonce-i faşîhu'l-lehce-i bâğ-ı belâgî şallallâhu 'aleyhi vesellem
- * Hazret-i seyyidü's-salâfîn şallallâhu 'aleyhi vesellem
- * Ol nâzenîn-i çâr-baş-ı mihterî ve dest-perverde-i dâye-i sa'âdet serveri şallallâhu 'aleyhi vesellem

Yukarda bahsedilen düzeltme ve eklemeler 6b sayfası başlamadan sona ermektedir. Bu varaklardan sonra metinde bu gibi müdahalelere rastlanmamaktadır. Bu kısımlar haricinde eserin dilinin Arapça ve Farsça ibare ve tamlamalardan uzak, oldukça sade ve günümüz Türkçesine yakın bir üsluba sahip olduğu tespit edilmiştir. Eserin dilinin taşıdığı bu sadeliğin, XIX. yüzyılda görülen dilde sadeleşme hareketlerinin etkisinden çok *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in okutulan derslerin kaleme alınmasıyla oluşturulmasına bağlanması daha doğru olacaktır. Nitekim eserin başında yapılan düzeltmeler ağır ve süslü bir dile sahiptir. Bununla beraber metin içerisinde devrik cümle ve ki'li bileşik cümle kullanımının yoğunluğu dikkat çekmektedir. Eserde bu tarz kullanımların bulunması da yine eserin anlatıdan yazıya geçirilmesinin neticesi olarak görülebilir.

Bilindiği üzere bir eserin birçok telif sebebi olmaktadır. Bu sebeplerden birisi de makam sahibi kimselerin beğenisini kazanarak himayesine girebilmektir. Yazma eserin başında bu tefsirin tercümesi için birçok önemli şahsın ismi anılarak eserin yazılmasını destekledikleri belirtilmektedir ki nihayet Mustafa Bey namında devlet işlerinde söz sahibi bir zatın desteği ile esere başlandığı belirtilmektedir. Bu da eserin başlarında Allah'a, Hz. Peygambere, sahabeye karşı kullanılan tazim cümlelerinin veya diğer basit cümleler yerine süslü cümlelerin önerilmesinin hem müellifin yetkinliğini göstermek hem de yardımı umulan zatın takdirini kazanabilmek için yapılmış olduğunu düşündürmektedir.

Eserde, ismin bulunma, yönelme gibi hallerinin günümüz Türkçesine uygun şekilde kullanılmadığı görülmektedir. Bu durumla ilgili şu örnekler gösterilebilir:

"Ve ba'zılar didi ki Yahūdiler ezekli olan 'işyanlarından Hâk Te'ālâ'nın **kendiler itdiği** toñuz maymün olmak ile 'azâbların haber virdiler idi." [39a]

"Şoñra dönüp bunı dimelerine birbirlerini kınadılar sizler varup anlara **kitâblarımız mezkûr** dimeñizi anlar bizlere hüccet idüp bizlerle haşm oldılar didiler"[39a]

"**أَفَلَا تَعْقِلُونَ** Ya'nı bunları fikr idüp 'aklıñıza girmezmi ki sizleriñ böyle itmeñiz **sizler lâyıq** degildir." [39a]

Eserin 1b sayfasının 9. satırı ile 2a sayfasının 30. satırları arasında secili söyleyiş hakimdir. Seci "r" harfi ile yapılmıştır.

"..Hemîşe hamd ü şenâ ve şük-r-i bî-intihâ ol Hâlık-ı kevn ü mekâna olsun serâser, ki kamu eşyâyı halk idüp be-her hâllerin 'ilm-i ezelisinden kıldı muqadder, ve şüret-i insânî cümle şüretlerden eyledi ahsen ü dilber, ve aña akl u fehmi ihsân idüp anı işidüp görücü itdi be-her yer, ve anı kamudan a'lâ vü eşref itdiği bildirdiği 'ilm-i ma'rifeti ile kalbini kıldı münevver. Ve aña 'ilm-i tevhîdini hidâyet idüp şeref ü faizîletin artırdı ekşer, ve anuñ dilini hamdına ve şükrine ve tevhîdine cârî idüp kıyâm uku'üdunda dimege Allâhu Ekber, ve habîbi Muhammed şallallâhu 'aleyhi vesellemi kâffeten enâma gönderüp resül ü peygamber, ve aña kitâb-ı Kur'ân-ı 'azîmü's-şânî indirdi mu'teber, ve anda hikmetin ve hükmün ve emr ü nehyin beyân eyledi yer yer, ve anı okuyanlara ilhâmını ihsân itdi ki âsâna ola itmege ezber.." [1b]

Ayrıca eserde ses aliterasyonuna da rastlanmaktadır.

"*Lâkin bizlerden râzî olmadı hürûfların sürmege hemân hudûdlarını hıfz itmeden bî-gümân...*" [2a]

Eserin Nüsha Özellikleri

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in tespit edilebilen tek nüshası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü'nde bulunmaktadır. Birinci cilt 3163 numarada ikinci cilt ise 3164 numarada kayıtlıdır. Birinci cilt 325x225 mm. iç ölçüsü, 240X165 mm. dış ölçü ebatlarında ve 266 varaktan oluşmaktadır.

İkinci cilt ise 312 varktan oluşmaktadır. Çalışmamızın konusu olan birinci cildin her sayfasında 35 satır bulunurken 1b'de 38, 7b'de 36, 10b sayfasında 24 satır bulunmaktadır.¹⁰ Mensûr olarak kaleme alınan eserin 1b/9. satırından 2a/30. satırına kadar secili bir anlatıma yer verilmiştir. Ayrıca bu kısımda cümle sonlarına kırmızı mürekkeple noktalar konulduğu görülmektedir. Nesih hat ile kaleme alınan eserin genelinde hareke kullanılmamıştır. Âyetlerin, hadislerin, bazı Arapça şiirlerin, mısraların, kelimelerin veya Türkçe kelimelerin kısmen harekelendiği görülmektedir. Metin genel olarak siyah mürekkeple yazılmıştır. Âyetler, konu başlıkları, şiir, nesir, mısra kelimeleri veya konuyla ilgili vurgulanmak istenilen bazı ibareler; imdi, birinci ismi, evvelki mes'ele, cevap ve dahi, eğer gibi ifadelerin kırmızı mürekkeple yazıldığı görülürken kimi vurgulanmak istenilen kelimelerin bazen de Kur'ân-ı Kerîm'den tefsir için kullanılan diğer âyetlerin ve hadislerin altlarının kırmızı mürekkeple çizildiği görülmektedir. 2b sayfasından başlayarak 6a sayfasının sonuna kadar olan sayfalarda gerek kırmızı gerek siyah mürekkeple yazılmış yoğun düzeltme ve eklemeler göze çarpmaktadır. Bu düzeltmelerin müellif tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Eserin geri kalan kısmında bu kadar yoğun olmasa da ekleme veya düzeltmelerin yer yer devam ettiği görülmektedir. Bazı ayetlerin eksik yazıldığı tespit edilmiştir. Sağ taraftaki sayfanın bitimine sol tarafta başlayacak olan sayfanın ilk kelimesi yazılmıştır. Her elli sayfada esere numara konulduğu görülürken en son 265. sayfanın numaralandığı görülür.

Eserin 1a sayfasında eserle ilgili bilgileri ihtiva eden kırmızı mürekkeple ayrılmış bir kısım bulunmaktadır. Türkçe, Arapça ve Farsça ile yazılmış bu kısımda bu nüshanın eserin birinci cildi olduğu, Hâzin tefsirinin Bakara suresinin tercümesi olduğu, mütercimın Samânîzâde Medresesi şeyhi, Şeyh İbrahim'in ve müstensihin Şeyh Yusuf el-Mısrî olduğu belirtilmektedir. Eserin yazıldığı bu medresinin Fatih Sultan Mehmed Hân kabri yakınlarında Otlukçu Yokuşu'nda bulunduğu ve Kalenderhâne-i Samânîzâde olarak bilindiği ifade edilmektedir. Ayrıca esere 25 Ramazan 1216 (m. 29 Ocak 1802) tarihinde başlandığı ve eserin 15 Recep 1221 (m. 28 Eylül 1806) tarihinde bitirildiği belirtilmektedir.¹¹

1a sayfasının devamında *Kâmûsü'l-Muhî't*'in Seyyid Muhammed Murtaza tarafından mükemmel şekilde şerh edildiği ve onun himmeti ve izniyle Yusuf el-Hafnâvî el-Halvetî tarafından da Türkçeye tercüme edildiğine değinilmektedir. Ayrıca *Kâmûsü'l-Muhî't*'i Türkçeye tercüme eden Mütercim Âsım Efendiye bu eseri yazmasını devrin padişahının emrettiği bildirilmektedir. I. Abdulhamid Hân'ın ve kendisinden hadis icâzeti aldığı Seyyid Muhammed Murtezâ'nın,

¹⁰ İsmail Taş, a. g. e., s. 105.

¹¹ Bu tarih İsmail Taş tarafından da teyit edilmektedir: İsmail Taş, a. g. e., s. 103. Tarafımızdan hazırlanan yüksek lisans çalışmasında ise eserin tarihlendirmesi farklı değerlendirmelerde işlenerek açıklığa kavuşturulmuştur.

Ümmî Sinân Hazretleri'nin, İmam Begavî Hazretleri'nin, Hâzin Hazretleri'nin, Yusuf Ziya Paşa'nın, Yegen Paşa'nın, Çorûmî Sârim Ebü'l-Berekât es-Seyyid Muhammed efendi'nin isimleri zikredilerek bu tefsirin yazılması hususunda hepsinin Şeyh İbrahim'e madden veya manen destekçi, ricacı ve duacı oldukları söylenmektedir. Şeyh İbrahim bu eserin on iki imam hürmetine on iki adet yazılıp dağıtılmasını murad ettiğini belirtmiş Hazret-i Peygambere, dört halifeye, tüm muttakî kimselere Nakşibendi şeyhi Şeyh Murad-ı Buhârî'ye dualar ederek bu kısmı sonlandırmıştır. Bu sayfada üçgen içerisinde imza mahiyetinde olmak üzere kendisinin Fatih Sultan Mehmed Hân kabri yakınlarında Otlukçu Yokuşu'nda bulunan Şeyhülislam Samânî Ömer Hulûsi Efendi Zaviyesi şeyhi olduğunu belirtmiştir.

Nüşanın 1b sayfasının başında yaklaşık sekiz satır Arapça ile yazılmış bir paragraf bulunmaktadır. Ömer Hulûsi Efendi'nin yazdığı düşünülen bu paragrafta, Ömer Hulûsi Efendi Türkçeye aktarılan bu eserin, Hâzin el-Bâğdâdî'nin Kur'ân Tefsiri olduğunu, bu tefsirin müteahhirin ve mütekkaddim ulemanın en mükemmel olanlarının tefsirlerinden yararlanılarak oluşturulduğunu, Arapçasının gayet fasih ve noksanlıktan uzak olduğunu vurgulamaktadır. Bu tefsirin okutulmasının kararlaştırılmasında rolü olan Yusuf el-Hafnâvî el-Halvetî'nin Ümmî Sinan koluna mensup olduğunu belirttikten sonra Şeyh İbrâhim'in kendi maiyetinde olan salih evlatlarından olduğunu ifade etmektedir. Bu eserin yazılmasındaki hedefin Hâzin tefsirinin ve diğer tefsir kitaplarının usulünü bilebilmek olduğuna değindikten sonra bu ilimlerden ziyadesiyle faydalanabilmeyi Allah'tan niyaz etmektedir.

Esere 1b sayfasının 9. satırından besmele ile başlanmaktadır:

"...Bismillâhirrahmânirrahîm ve bihî esteyn ü ve'l-müste'ân. Hemîşe hâmd ü genâ ve şükr-i bî-intihâ ol Hâlık-ı kevn ü mekâna olsun serâser, ki kamu eşyâyı halk idüp be-her hâllerin 'ilm-i ezelişinden kıldı muqadder, ve şüret-i insânî cümle şüretlerden eyledi ahşen ü dilber, ve aña akl ü fehmi ihsân idüp anı işidüp görücü itdi be-her yer, ve anı kâmodan a'lâ vü eşref itdigi bildirdigi 'ilm-i ma'rifeti ile kalbini kıldı münevver."

164b sayfasında Âl-i İmrân Sûresi, 257a sayfasında ise Nisâ suresi başlamaktadır. Nisâ suresinin 7. ve 8. âyetlerinin atlandığı bu sayfaların boş bırakıldığı görülmektedir. Nisâ suresi 11. âyetin ilk secavendi tefsir edildikten sonra birinci ciltte son olarak aşağıdaki üç konu ele alınır:

1. Faşl-ı 'ilm-i ferâyişi öğrenme vârid olan emirlerin beyân ider
2. Faşl-ı 'ilm-i ferâyişiñ hikmetlerini beyân ider
3. Faşl-ı mürâşa girmege olan sebepleri beyân ider.

Bu nüsha katilin, katlettiği kişinin malına mirasçı olamayacağı konusunda bir hadisin nakledilmesi ile son bulmaktadır.¹²

"Ya'nî Ebî Hüreyre'den rivâyet olundu ki Hâzreti Rasûl buyurdi ki katl eyleyen akrabasını mîrâşına girüp mîrâş almaz. Bunu Tirmizî zikr itdi bu hadîs şahîh olmaz didi. Ammâ ehl-i 'ameliñ yanında aña 'amel itdiler ki katl iden mîrâşa girmez." [265b]

TERCÜME-İ TEFSİR-İ HÂZİN'İN MÜELLİFİ

Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim (?/1835-6)

Tercüme-i Tefsir-i Hâzin'in 1a sayfasında eserin müellifine dair ilk bilgi: "*el-Mütercim Ebu't-Tevfik eş-Şeyh bi-şeyhi'l-ma'rûf Samânîzâde Şeyhü'l-İslâm*" tırnak içerisinde gösterdiğimiz şekliyle karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte *Osmanlı Müellifleri*,¹³ *Kâmusü'l-Âlam*,¹⁴ *Hediyetü'l-Ârifin*,¹⁵ *Sefine-i Evliyâ*¹⁶ gibi kaynaklarda Ebu't-Tevfik Şeyh İbrâhim hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. Ancak *Sicill-i Osmanî*'de mütercime ilişkin şu bilgiler mevcuttur: "*İbrâhim Efendi (seyyid) (Samânîzâde) şeyhlerden olup 1251'de (1835/6) vefat eyledi.*"¹⁷ *Sicill-i Osmanî*'de Şeyh İbrâhim'in için "*Samânîzâde*" nisbesinin kullanılması bizim üzerinde çalıştığımız eserde bulunan bilgiyle örtüşerek Şeyh İbrâhim'in Samânîzâde tekkesinde şeyhlerinden oldu versini kuvvetlendirmektedir. Eserin 1a sayfasının sonunda bulunan üçgen içerisinde Şeyh İbrâhim'in imzası bulunmaktadır:

"Ehlül-verâ ahkaru'l-'ibâd Ebu't-Tevfik eş-Şeyh es-Seyyid İbrâhim Sırrî şeyh-i zâviye-i Şeyhü'l-İslâm Samânî 'Ömer Hulûsî der-kurbü'l vefâ' ve'l-fer' Sultân Muhammed hân el-gazî el-ma'rûf bi-Otlaqı Yoğuşı. Gâfera 'anhüm ve gâfera lehüm ve fi'l-yevmi's-şühedâ gayrihim ve inâvehüm. Temmet. Sene 1216." [1a]

Tırnak içerisindeki bölümde Şeyh İbrâhim, Samânî Ömer Hulûsî Efendi zaviyesinin şeyhi olduğunu belirtmektedir. Bu kısımda açık adresi verilen zaviye

¹² Bizim çalışmamız 61b varağında 141. ayetin tefsir edilmesi ile sona ermektedir ve son cümleleri şöyledir: Anlara dimekdir ki atalarıniziñ ecdârlarıniziñ ululuğuna dayanmayın, herkes kendi 'amelinden su'âl olunur ve anların 'amelleri sizlere yaramaz. Bunu tekrâr itmesine bâ'is, bir umürdü ki pek mücâdele ve nizâ' ve muhâlefet ola. Anı tekrâr yâd itmesi lâzım gelür ki te'kid için. Ve ba'zılar tekrâr olması anıñ, Yahüdiler ebâ, ecdârlarıniziñ ululuğuna mağrûr olmaları için tekrâr nâzil oldu didiler.

¹³ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Yekta Saraç, Türkiye Bilimler Akademisi, C. I.

¹⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmusü'l-Âlam*, ed. Mihran, İstanbul, 1889, C. I-II-III-IV.

¹⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, 1951-5, İstanbul, C. I-II.

¹⁶ Hüseyin Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, yay.haz. Prof.Dr. Mehmet Akkuş-Prof. Dr. Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul, 2006, C. I-V.

¹⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay.haz. Nuri Akbayar, Eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, C. III, s. 784.

Ömer Hulûsi Efendi¹⁸ tarafından imar ettirilen Samânîzâde¹⁹ medresesidir. Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan ulaştığımız, Şeyh İbrahim'in imzasını taşıyan 1220 tarihli evrakta da Şeyh İbrahim'in *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'de ismini saygıyla andığı Yusuf Ziya Paşa'dan dergahlarının imar ve ihyası için yardım talep ettiği tespit edilmiştir. Bu mektubun *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in tamamlanmasından bir buçuk yıl önce yazıldığı göz önünde bulundurulursa Şeyh İbrahim'in imar ve ihyası için yardım talebinde bulunduğu dergâhın Samânîzâde medresesi olma ihtimali oldukça yüksektir. Çünkü *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in 1221 yılında tamamlanmıştır ve Şeyh İbrahim'in imzasından bu esnada halen Samânîzâde medresesinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Eserin 2a sayfasında bulunan "ve eş-Şeyh Ebu't-Tevfik İbrâhîm-i Nakşibendî.." ibaresinden ve Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan evraktaki imzasında: "Efkaru'l-verâ hâdimu'l-fakr es-Seyyid Ebü't-Tevfik İbrâhîm türâb-ı na'l-i akdâm-ı ricâl-i hudâ-yı rahîm ve tarîkatü'l-Nakşibendiyye kâddesallâhu esrârahum.Fî-sene 1220, 19 Safer."²⁰ Nakşibendi tarikatine mensup olduğu

¹⁸ Tahsin Özcan, Ömer Hulûsi Efendi, Sâmanîzâde, DİA, İstanbul, 2007, C.XXXIV, s. 72-73. Ömer Hulûsi Efendi, Samânîzâde: 1728 yılında İstanbul'da doğdu. Eğitimini tamamladıktan sonra çeşitli yerlerde müderrislik yaptı. 1777'de İzmir kadılığına 1783'te Mısır (Kahire) kadılığına 1785'te Mekke kadılığına getirildi. 1790 yılında İstanbul kadılığında getirildikten sonra 1792'de Anadolu 1796'de Rumeli Sadâret pâyesi verildi. 1800 yılında üç yıl kalacağı meşihat makamına getirildi. Azlinden dört yıl sonra 1807'de Atâullah Mehmed Efendi'nin yerine ikinci kez Şeyhülislamlık makamına getirildi ve ancak bir gün bu makamda kalabildi. Atâullah Efendi'nin azli Seyyidâ isimli bir müderrisin mahareti ile olmuştur. Bu zat, Atâullah Efendinin 3. Selim'in tahtan indirilmesinde samimi bir rıza içinde bulunmadığı gibi bir şaiyayı bulunduğu meclislerde yaymış, Kabakçı Mustafa'nın da durumdan vazife çıkarmasını sağlamış haberin Valide Sultan'a ulaşması neticesinde de Atâullah Efendi görevinden azledilmiştir. Siyasî bir çekişme neticesinde gerçekleşen bu azil ulemanın tepkisi neticesinde de uzun sürmemiş ve bir gün sonra Ömer Hulûsi Efendi görevden alınarak eski şeyhülislam görevine devam ettirilmiştir. 2. Mahmud zamanında üçüncü kez şeyhülislamlığa getirilen (1810/ 22 Eylül) Ömer Hülusi Efendi yaşının ilerlemesi, çabuk sinirlenip huzursuzluğa sebep olması nedeniyle 1812'de kendi isteği ile görevinden ayrılmıştır. Toplam meşihat süresi 4 yıl 7 ay olan Ömer Hulûsi Efendi 1812'de vefat etmiştir. Ömer Hulûsi Efendi faziletli, varlık sahibi ve hayırsever bir kimsedir. Otlukçu Yokuşunda bir mescidi camii olarak yeniden imar ettirmiş ayrıca bir kalenderhâne yaptırarak masrafları için de nukud ve akar vakfetmiştir.

¹⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve kuruluş arefesinde İstanbul Medreseleri", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, ed. Salih Tuğ, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978, C. VII: cüz.1-2 s. 10. Samânîzâde medresesi, Fatih semtinde Darüşşafaka Caddesi üzerinde Otlukçu Yokuşunun karşı caddesinin devamı olan Musannif ve Başhoca Sokaklarının arasında yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Zeynep ESKİ, Hâzin Tefsîri'nin Ebu't-Tevfik Eş-Şeyh İbrahim Tercümesi (Metin-İnceleme) (1.Cüz) (Fatiha Suresi-Bakara Suresi 1-141), İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021.

²⁰ BOA, TS.MA.e, 885-67.

anlaşılmaktadır. Ayrıca müellifin eserin 1a sayfasında bir çok ilim ve devlet adamının ismini zikredip duada bulunduktan sonra duasının Nakşibendi şeyhi Şeyh Murad-ı Buhârî hürmetine kabul olmasını isterken Şeyh Murad-ı Buhârî için "şeyhunā" ibaresini kullanması da onun Nakşibendi tarikatine mensup olduğunu gösteren bir başka emaredir.

Ebü't-Tevfik Şeyh İbrâhim'in nasıl bir eğitim gördüğü, hangi tarikat çevreleri ile irtibatta olduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirine yönelik tercümesinden hareketle onun iyi derecede Arapça bildiği söylenebilir. Diğer taraftan yukarıda bahsedilen tekkede verilen hadis ve tefsir derslerinin de mütercim tarafında tevdi edildiği düşünülebilir. Öte yandan tefsir tercümesinin başında yer alan kayıtlardan onun Arap dil ve edebiyatına yönelik ilgisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Eserin 2a sayfasında Şeyh İbrahim'in bu eseri tercüme etmeye nasıl karar verdiğini anlattığı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde Şeyh İbrahim, Yusuf el-Halvetî isimli zatın Fîrûzâbâdî'nin Kâmus-ı Muhît-i Okyanus isimli kitabını Türkçeye tercüme ettiğini, kendisinin de bu eseri yazıya geçirdiğini söylemektedir. Bahsi geçen bu esere kütüphane kayıtlarında rastlanılamamıştır. Daha sonra Harîrî'nin Makâmât'ını yine Yusuf el-Halvetî'nin Türkçeye tercüme ettiği ve kendisinin de bu eseri ders olarak anlattığını ifade etmektedir. İlgili kısımda belirtilen bu eser ise Mısır Milli Kütüphane Kataloğu'nda kayıtlı olarak tespit edilmiştir.²¹ Katologda eserin tercümanı "*Dervîş/Yûsuf el-Halvetî*" olarak kaydedilirken istinsah tarihi 1249/1833 olarak bildirilmektedir. Şeyh İbrahim bu iki çalışmadan sonra Hâzin-i Bağdâdî'nin tefsirini Türkçeye tercüme etmek istediğini ancak dünya meşgalesinden bu işi ertelemek zorunda kaldığını ve nihayet Mısır beylerinden Mehmet Bey'in yardımcılarında Mustafa Bey'in maddi ve manevi yardımlarıyla tefsir tercümesini dört senede tamamladığını ifade etmektedir.

Kaynaklarda hayatı hakkında detaylı bilgi yer almamakla birlikte eserinden hareketle Ebü't-Tevfik Şeyh İbrâhim'in 1801/1806 yılları arasında Sâ mânîzâde Ömer Hulûsî Efendi Tekkesi'nin şeyhi olarak bulunduğu ve bu süre zarfında devletin ileri gelenleri ile iyi ilişkiler geliştirdiği, aynı zamanla çeşitli tarikat mensupları ile irtibatta bulunduğu, yaptığı veya takip ettiği tercüme çalışmaları ile dönemin ilmî ve kültürel yazım faaliyetlerinin takipçisi olduğu anlaşılmaktadır.

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim'e Aitliği

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin, Süleymaniye Kütüphanesi yazma eser kataloğuna sehven Musa bin Hacı Hüseyin el-İznîkî adına kaydedilmiştir. Eser

²¹ Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu (1870-1890), Dâru'l-Kütüb el-Kavmiye Kısım'ul-Feharis el-Şarkiye, The General Egyption Book Organization, 1987, C.II, s. 262, nr.1000.

incelendiğinde bu bilginin yanlış olduğu anlaşılmaktadır.²² Yazmanın 1a sayfasında eserin müellifinin ve müstensihinin isminin açıkça zikredildiği görülmektedir:

"el-Cildü'l-evvel süre-i Bakara, tercüme min-tefsiri'l-Hâzin rahmetullâhi 'aleyh ve razıyallâhu 'anh. el-Mütercim Ebu't-Tevfik eş-Şeyh bi-şeyhi'l-ma'rûf Samânizâde Şeyhü'l-İslâm hitâmuhü misk ve 1-evlâdi Ümmî Sinân-Mısrî min-yedi Şeyh Yûsuf el-'An ²³كأيس كان مزاجها كآفور Rûmî küddise sırruhu'l-'azîz..."

Bu kısımda verilen bilgilere göre eserin müellifi ve tercümanı bu tekkenin şeyhlerinden olan Ebu't-Tevfik Şeyh İbrâhim'dir, müstensihisi ise Mısırlı Yusuf adında Ümmî Sinan koluna mensup bir zattır. Eserin 2a sayfasında Şeyh İbrahim'in yaptığı çalışmalardan bahsettiği görülmektedir. Müellifin bu kısımda *Hâzin Tefsiri*'ni tercüme etmeye nasıl karar verdiğiğine dair verdiği bilgiler dikkat çekmektedir:

"İmdi, bu 'abd-i mücrim-i pür-taşîr, Tâlib-i 'afv-i Rabbihi'l-laîf il-habîr meyân-ı dehr-i dünde eşkâl-i zünübât ile müsîr âşâm-ı bî-nihâye ile tolu olan haķır a'nî dervîş Yûsuf el-Halvetî ve eş-Şeyh Ebu't-Tevfik İbrâhîm-i Nakşibendî fakîrân kaçan ki İmâm-ı 'ulumu'l-luĝa, kemâlât-ı 'ulumda mübâlaĝa ile olan mecdüddin hâzretiniñ bî-naẓîr olan Kâmûs-ı Muħtî-i Okyanus nâm kitâbınıñ tercüme itmesinden ve tahîr itmemizden hâlâş olduĝda kudret-i kadîr ile andan Hârîrî rahîmeħullâh hâzretiniñ daĝı a'lâ Maķâmât'ını lisân-ı Türkî ile ta'bir itdükden soñra te'lifden hâlî az müddet kaçîr kılındı idi ki günlerde bir gün gözimüze irdi taķrîr, 'ulum-ı el-İmâmi el-âlim el-kâmil, Hâzreti eş-Şeyh el-fâzil ve'l-'âmil, esrâr-ı Kûr'ân'ın açan rûmûzât-ı râzın, şeyhü'l-İslâm ve'l-müslimîn Hâzin kâdesallâhu rûhahû ve nûr-be-nûr 'ilme zariħa hâzretiniñ Lübbü Lübbâbi't-te'vîl fi Me'âlimi't-Tenzîl nâm tefsîrine gönül meyl etdi ki anı daĝı lisân-ı Türkî te'vîl ü ta'bir itmege. Lâkin hâlet-i ma'şet derdinde yedimiz kaçîr olduĝundan te'lifine cür'et itmede olundu te'hîr. Zîrâ cemî'-i eşĝâl-i dünyevîden kalb hâlî olup ancaķ ol ola tefkîr ki murâd u maķşûdı ancaķ hâşıl olmasî anıñ ile yesîr olur. Ol demde cânib-i Haķķ'a teveccüh idüp derûnda ol nâr-ı eşĝâl olmadan sa'îr, kendi elĝâf-ı kereminden iħsân ire bir mücîr ki ol hâl anıñ i'âne-i müsâ'adesi ile huşûle gele dir iken irişüp elĝâf-ı kerem-i taķdîr ümerâ-i Mısr'dan merħûm ve maĝfûr emîru'l-livâ Mehmed Beg rahîmeħullâh hâzretiniñ çerâĝ-ı 'izâmılarından bize teşhîr etdiĝi emîru'l-livâ Muştafa Beg-i kebîr Ĥudâ-yı müte'âl devlet-i sa'âdetin dâ'im eyleye tâ ilâ yevm-i 'asîr. Ve ol günde ide

²² Bu konuda tespitler yüksek lisans tezimizde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Zeynep Eski, "Hâzin Tefsiri'nin Ebu't-Tevfik Eş-Şeyh İbrahim Tercümesi (Metin-Inceleme) (1. Cüz) (Fatiha Suresi-Bakara Suresi 1/141), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan.: Dr. Öğr. Üyesi Reyhan Çorak) İstanbul 2021. Ayrıca bkz.: İsmail Taş, "Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden "Tefsiri'l-Lübâb Tercümesi" Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-Inceleme-Metin-Sözlük), İstanbul Üniversitesi SBE., Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 2016.

²³ "İçindekine güzel koku katılmış bir kadeh..." İnsan 76/5.

hişâbın dahı yesir, cennât-ı 'adnin aña mesken eyleye bi-hakkı beŐirin-nezir, bizlere ziyâdesi ile i'ânet eyleyüp mu'in olduğa ol demde tefsiri tahrir ü te'life sâ'id-i zeyli teŐmir itdük bi-hamdil'lâhi'l-melki'l-kadir. Dördüncü senede tekmiili müyesser oldı."

Bu kısım incelendiğinde Şeyh İbrahim'in kendi ismiyle beraber Derviş Yusuf el-Halveti'nin ismini arka arkaya zikrederek yaptıkları çalışmalarından bahsettiği görölmektedir. Buna göre Fîrûzâbâdi'nin *Kâmusü'l-muhit* isimli eserini Derviş Yusuf'un tercüme ettiği ve kendisinin de bu eseri yazıya aktardığını söylemektedir. Daha sonra Hariri'nin *Makâmât* isimli eserinin yine Derviş Yusuf tarafından Türkçeye aktarıldığını ve kendisinin de bu eseri ders olarak okuttuğunu anlatmaktadır. Yapılan bu çalışmalardan sonra gönlünün *Hâzin'in Tefsiri*'ni Türkçeye tercüme etmeye meylettiğini ancak geçim derdinin bu işin ertelenmesine neden olduğunu bildirmektedir. Ama bir gün Mısır'dan Mehmet Bey'in yardımcılarında Mustafa Bey'in yardımları vesilesiyle Allah'ın gönlünde yeŐerttiđi bu hayırlı işi yapabilme imkanına sahip olduğunu ve tercümeyi dört senede tamamladığını belirtmektedir. Bu satırlardan da görüleceği gibi mütercimimiz eserine başlamadan evvel bizzat kendi ifadeleriyle eseri kendisinin tercüme ettiğini söylemektedir. Gerek bahsi geçen kısımlara gerek eserin geneline bakıldığında *Tercüme-i Tefsir-i Hâzin*'in İzniki'ye ait olduğuna dair herhangi bir işarete rastlanmamaktadır, aksine eserde müellifin isminin açıkça birçok kez tekrar edildiği görölmektedir.

Musa bin Hacı Hüseyin el-İzniki'nin *Hâzin Tefsiri*'ni XV. yüzyılda *Tercüme-i Tefsiri'l-Lübâb* olarak tercüme ettiği bilinmektedir. *Tercüme-i Tefsiri'l-Lübâb* üzerinde doktora çalışması bulunan İsmail Taş, bu eserin tercüme usulü hakkında Őunları söylemektedir: "Hâzin tefsirinin Arapça aslından yaptığımız karşılaŐtırmalarda eserin birebir tercümesinin yapılmadığı, İzniki'nin eseri kendine özgün tercüme ettiği anlaşılmaktadır. Arapça aslında belirtilen kavramların Türkçe tercümede kendine özgü bir biçimde işlenmesi bizi bu sonuca götüren delillerden birisidir."²⁴ Bu satırlardan da anlaŐılabacađına göre İzniki'nin eseri telif tercümedir. Ancak bu çalışmanın konusunu teşkil eden tefsir tercümesi yani *Tercüme-i Tefsir-i Hâzin* ufak katkılar dışında birebir tercüme olarak nitelendirilmektedir.

Bu çalışmaya konu olarak alınan yazma eserin, Musa bin Hacı Hüseyin el-İzniki'ye değil Ebu't-Tevfik Şeyh İbrahim'e ait olduğu hususu, yukarıda belirtildiği gibi İsmail Taş tarafından doktora çalışmasında²⁵ tartıŐılarak ispatlanmaya çalışılmıŐtır. Ayrıca Taş'ın bu konuda bir de makalesi bulunmaktadır. Taş makalesinde doktora çalışmasının konusu olan *Tefsiri'l-*

²⁴ Taş, "Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden "Tefsiri'l-Lübâb Tercümesi" Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük), İstanbul Üniversitesi SBE., Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2016., s. 71,72.

²⁵ Taş, a.g.e., s. 243.

Lübâb ile *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* eserinin iki cildinin sure tercümelerini karşılaştırdığını ve bu iki eserin birbirinden farklı eserler olduğunu söylemektedir.²⁶

Yukarıda belirtildiği üzere *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in medresede anlatılan Türkçe tefsir derslerinin kaleme alınması sonucu oluşturulduğu düşünülmektedir. Eserin başlangıcında ilk dört varakta görülen yoğun düzeltme ve eklemeler bu fikri destekler niteliktedir. Bu düzeltme ve eklemelerin eserin geneline hâkim olan üsluba göre daha süslü ve ağır bir söyleyişe sahip olmaları hocasından ders dinleyen bir öğrencinin anladıklarını sadeleştirerek yazdığı hissini uyandırmaktadır.

SONUÇ

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin, Hâzin el-Bağdâdî'nin, Begavî tefsirinden faydalanarak meydana getirmiş olduğu *Lübâbü't-Te'vîl fi Ma'âni't-Tenzil* isimli tefsirinin Arapça'dan Türkçeye yapılmış tercümesidir. XIX. yüzyıla ait olan bu yazma eserin müellifi, Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî isimli bir Nakşibendî şeyhidir. Eserin müstensihinin Mısırlı Yusuf isminde bir zat olduğu anlaşılmaktadır. Yazmanın 1a sayfasında geçen, "*Tercüme min Tefsîr-i Hâzin*" ibaresinden mülhem olarak eser, *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* şeklinde isimlendirilmiştir.

Müellif hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak eserde müellif hakkında bulunan bazı bilgiler üzerinde değerlendirilmeler yapılarak araştırmalarda bulunulmuştur. Eserin 1a sayfasında Şeyh İbrahim'in Sâmanızâde medresesi şeyhi olduğu açıkça belirtilmiştir. Bizim devlet arşivlerinden edindiğimiz Şeyh İbrahim'in imzasını taşıyan evrak, sadece bu bilgiyi değil Şeyh İbrahim'in eserinde ismini zikrettiği Yusuf Ziya Paşa ile olan münasebetini de ortaya koymaktadır. Bu evrak, hakkında yeterli bilgiye ulaşılamayan müellifin elinden çıkmış olması açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in ilk 6 varığında yoğun düzeltme ve eklemeler göze çarpmaktadır. Bu düzeltme ve eklemelerinin metnin geneline göre daha süslü ve ağır bir üsluba sahip oldukları tespit edilmiştir. Metinde yapılan düzeltme ve eklemeler bu eserin, dersler halinde anlatıldıktan sonra medresedeki derse dahil olan bir zatın anlatılanları kaleme alması ile oluşturulmuş olabileceğini düşündürmektedir. Buna ilaveten bahsi geçen düzeltme ve

²⁶ Taş, "Tercüme-i Tefsiri'l-Lübâb Eserinin (Hâzin Tercümesi) Musa Bin Hacı Hüseyin El-İznîkî Ve Başka Müellifler Tarafından Telif Edilmesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı: 53 (2015-2), İstanbul 2016, s. 91-110.

eklemelerin dilinin daha süslü ve ağır olması da bu görüşü desteklemektedir. Bununla beraber müellif, eserin 2a sayfasında daha önce yaptığı çalışmalarından bahsetmektedir. Bu kısımda Harîrî'nin *Makâmât* isimli eserini de ders olarak anlattığını beyan etmesi *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in de aynı metotla oluşturulduğu fikrini daha da kuvvetlendirmektedir.

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'de Şeyh İbrahim'in Hâzin tefsirinin tercümesine başlayınca kadar eseriyle ilgili bilgilere yer verdiği görülmektedir. Bu bölüm, müellifin çalışmaları hususunda bizlere bilgi vermektedir. Ayrıca bu eserin meydana getirilmesinde katkısı bulunan zatların isimleri de bu kısımda zikredilmektedir. Yine burada Şeyh İbrahim'in, Hâzin tefsirinin metodundan bahsetmek suretiyle kendi tercümesinin usulünü de okuyucusuna aktardığı görülmektedir. Bu eser ile Hâzin tefsirinin Arapça metninden yapılan karşılaştırmalar neticesinde eserin, telif tercüme değil birebir tercüme olduğu kanaatine varılmıştır. XIX. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı'da tefsir geleneğinin oturmuş olduğu düşünüldüğünde bu eserin birebir tercüme olması olağan karşılanmaktadır. Ayrıca *Lübâbü't-Te'vîl fî Ma'ânî't-Tenzîl*'in Sâmânizâde Medresesi'nde ders olarak okutulduğu göz önünde bulundurulduğunda *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'nin neden birebir tercüme usulü ile oluşturulduğu da netlik kazanmaktadır.

Üzerinde çalışılan *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in Kütüphane kayıtlarında Musâ bin Hacı Hüseyin el-İznîkî adına kaydedildiği görülmektedir. Eser incelendiğinde bu kaydın yanlış olduğu açıkça görülmektedir. *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in 1a sayfasının başında eserin mütercimi Şeyh İbrahim olarak zikredilmektedir. Ayrıca eserin 2a sayfasında mütercimnin çalışmalarını aktardığı kısımda, kendi dilinden bu eseri kendisinin tercüme ettiğini belirttiği görülmektedir. Bununla beraber eserin hiçbir yerinde *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'i İznîkî'nin telif etmiş olabileceğine dair bir emareye rastlanılmamıştır. Nitekim İznîkî'nin XV. yüzyılda kaleme almış olduğu ve Hâzin Tefsirinin tercümesi olan *Tefsîri'l-Lübâb* tercümesinin, *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'den bambaşka bir eser olduğu görülmektedir. Doktora tezinin konusu *Tefsîri'l-Lübâb* Tercümesi olan İsmail Taş'da tezinde bu konuya değinerek bu iki eserin farklı eserler olduğunu belirtmektedir. Bu çalışmada da *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in müellifinin kimliği deliller ile netleştirilmiştir. Bu eseri, Samânizâde Tekkesi şeyhlerinden biri olarak bilinen Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî'nin tercüme ettiği kanaatine varılmış bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

ABAY, Muhammed, Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri, Başlangıçtan Günümüze Türkler'in Kur'an Tefsirine Hizmetleri- Tebliğler ve Müzakereler, Tartışmalı İlmî Toplantı 21-22 Ekim 2011, İstanbul 2012, s. 174.

AYDAR, Hidayet, *17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış*, “Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası, Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl Sempozyum Tebliğleri, İstanbul 2017, s. 59-206.

Bağdatlı İsmail Paşa, Hediye-yetü’l-Arifîn, 1951-5, İstanbul, C. I-II.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TS.MA.e, 885-67.

ESKİ, Zeynep, Hâzin Tefsiri’nin Ebu’t-Tevfik Eş-Şeyh İbrahim Tercümesi (Metin-İnceleme) (1.Cüz) (Fatıha Suresi-Bakara Suresi 1-141), İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

KARAMAN, Hayrettin, Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/86, Ankara 1997.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Dârü'l-Hilâfeti'l-‘Aliyye Medresesi ve kuruluş arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, ed. Salih Tuğ, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1978, C. VII: cüz.1-2 s. 10.

MEVLÂNÂ, Mesnevî, Haz.: Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu, Akçağ Yay. Ankara 2004.

Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu (1870-1890), (1987),Dârü'l-Kütüb el-Kavmiye Kısım'ul-Feharis el-Şarkiye, The General Egypton Book Organization, , C.II, s. 262, nr.1000.

ÖZCAN, Tahsin, Ömer Hulûsi Efendi, Sâmânizâde, DİA, İstanbul 2007, C.XXXIV, s. 72-73.

SÂMÎ, Şemseddin, Kâmusü'l-Âlam, ed. Mihran, İstanbul 1889, C. I-II-III-IV.

SÜREYYA, Mehmed, Sicill-i Osmanî, yay.haz. Nuri Akbayar, Eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, C. III, s. 784.

TAHİR, Bursalı Mehmed, Osmanlı Müellifleri, haz. Yekta Saraç, Türkiye Bilimler Akademisi, C. I.

TAŞ, İsmail, “Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden “Tefsirü’l-Lübâb Tercümesi” Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük), İstanbul Üniversitesi SBE., Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2016, s. 71,72.

TAŞ, İsmail, "Tercüme-i Tefsiri’l-Lübâb Eserinin (Hâzin Tercümesi) Musa Bin Hacı Hüseyin El-İzniki Ve Başka Müellifler Tarafından Telif Edilmesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı: 53 (2015-2), İstanbul 2016, s. 91-110.

TAŞ, İsmail, Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden “Tefsirü’l-Lübâb Tercümesi” ve Dil Özellikleri, *Karabük Türkoloji Dergisi*, Cilt/Sayı: I (2019-1), Karabük 2019, s., 103-150.

VASSÂF Hüseyin, Sefine-i Evliyâ, (Yay. Haz. Prof. Dr. Mehmet Akkuş-Prof. Dr. Ali Yılmaz), Kitabevi, İstanbul 2006, C. I-V.